

Олександр Спанатій
м. Миколаїв, Україна
spanatiy@gmail.com

Alexander Spanatiy
Mykolaiv, Ukraine

САМВИДАВ 1960–1980-х років ЯК СПОСІБ НЕОФІЦІЙНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

SAMVID IN THE 1960-1980-s AS A METHOD OF UNOFFICIAL SOCIAL COMMUNICATION

Для забезпечення попиту на неофіційну інформацію в суспільстві в 1960 – 1980-х роках було сформовано потужну систему тиражування документів та їх розповсюдження, що згодом отримала назву український самвидав. І хоча ніякого організаційного оформлення в українського самвидаву не було, і утворення це було повністю стихійним, проте активісти самвидаву зрозуміли, що поширення самвидаву – чи не єдиний у СРСР спосіб висловити свою громадянську позицію, а для більшості саме це і була боротьба за незалежність України.

Першими осередками поширення самвидаву в 1960-х роках стали клуби творчої молоді – громадські молодіжні групи, утворені в Києві, Львові, Одесі, Дніпропетровську, Харкові, Черкасах. У цих клубах знайомилися та гуртувалися молоді люди з іншим світобаченням, не залякані репресіями минулих років. Завдяки цим знайомствам формувалися нові канали поширення самвидаву.

Одним із найпотужніших та активніших клубів в Україні того часу став Київський клуб творчої молоді (КТМ). Його членами були поети В. Симоненко, М. Вінграновський, І. Жиленко, прозаїки В. Шевчук, Є. Гуцало, літературні критики І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, художники А. Горська, В. Зарецький, Л. Семикіна, Г. Севрук, О. Заливаха, В. Кушнір, перекладачі Г. Кочур, М. Лукаш та ін. Президентом Клубу обрано режисера Л. Танюка [26,

297]. Культурницька діяльність членів клубу на початку цілком задовольняла владу, але після активізації І. Дзюби, Є. Сверстюка, І. Світличного ця робота набрала чіткого національного забарвлення. Поїздки Україною, проведення літературних вечорів пам'яті Л. Курбаса, М. Куліша, Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, що супроводжувалося поширенням самвидаву, все це спровокувало позасудові репресії проти членів КТМ.

Ще одним осередком розповсюдження самвидаву був самодіяльний український хор при Київській консерваторії “Жайворонок”, заснований 1961 року. Керували хором члени київського КТМ Б. Рябокляч, В. Смогитель, В. Завойський. Хор складався переважно зі студентів і робітничої молоді, яка своїм завданням вважала популяризувати українські пісні та культуру. Часто хор “Жайворонок” робив виїзні концерти, наприклад, до Ржищева, Трахтемирова, Канева, Черкас та інших міст. Поширення самвидаву, розмови на гострі громадські теми – все це спричинило тиск на хористів з боку влади, що згодом привело до розпаду хору в 1965 році [26, 233].

В. Завойський із 1958 року зацікавився новоствореним в Києві Клубом творчої молоді. Зі засновниками не пересікався, але регулярно відвідував у Жовтневому палаці лекції М. Брайчевського. Дещо пізніше познайомився з організаторами хору “Жайворонок” та вступив до цього колективу, співав і займався організаційною роботою. Разом із О. Мартиненком розповсюджували в колективі самвидав. Після знайомства з Є. Пронюком домовилися займатися тиражуванням документів самвидаву. Є. Пронюк постачав матеріали, а В. Завойський тиражував фотоспособом, оскільки мав фотоапарат, збільшувач та ін. Після арештів і судів 1965 року поширенням самвидаву вже не займався. [13].

Пізніше, у 1969 році, на схилах Дніпра в Києві утворився інший український народний фольклорно-етнографічний хор “Гомін”. Керівником та організатором хору виступив Л. Яценко. Серед учасників хору поширювалися патріотичні настрої, пропагувалися народні звичаї, пісні, колядки, щедрівки, веснянки. Після виступу хору на похороні А. Горської КДБ заборонило

колективу збиратися. Керівника хору Л. Яценка було виключено з лав СКУ за “ідейні помилки” [26, 147].

У середовищі хору з 1963 року розповсюдженням самвидаву займався І. Русин, який також брав участь у його діяльності. Тексти самвидаву тиражував на друкарській машинці [26, 548]. За спогадами І. Русина, в тому хорі в основному брала участь молодь із технічною освітою, яка долучалася в 1964 на початку 1965 років. Після репетицій починалися серйозні розмови стосовно політики, йшов обмін самвидавом. Читали твори Грушевського, Донцова, робити мініатюрні фотокопії книжок, наприклад, “Розстріляне відродження” Ю. Лавриненка, „Сучасна література в УРСР” І. Кошелівця [24].

Звичайно, самвидав поширювався не тільки серед організованих зібрань. Навпаки, більша частина українського самвидаву розходилася через особисті канали від людини до людини. У Києві розповсюдженням матеріалів самвидаву з 1961 року займався В. Лісовий. Тексти поширював серед аспірантів, науковців і викладачів Київського університету, головним своїм завданням вважав у тому, щоб передавати тексти посередникам, яким уже довіряв і які б далі розповсюджували тексти в своїх середовищах (Василь Овсієнко, Михайло Григорович, Борис Попруга, Нестор Бучак та ін.). Робота ця велася за всіма правилами конспірації, про що неодноразово згадується в матеріалах, підготованих КДБ. У спогадах В. Лісового зазначається, що він передруковував на машинці тексти під час свого перебування на курсах підвищення кваліфікації в КДУ в 1965 році, а також різні повідомлення і заяви з таборів, що їх передавала Н. Світлична, залучав до тиражування текстів фотоспособом М. Хоменко. В роботі, пов’язаній із поширенням самвидаву, тісно співпрацював із Є. Пронюком. Після арештів 1972 року В. Лісовий і Є. Пронюк із метою відвести частково підозри від заарештованого В. Чорновола, розпочали підготовку шостого номера “Українського вісника”. В цей випуск мав би бути включений “Відкритий лист до членів ЦК КПСС та ЦК КПУ”, написаний В. Лісовим. Однак цей задум не вдался і було вирішено розповсюдити 100 копій

“Листа” серед інтелігенції, партійного керівництва УРСР. Під час реалізації цього задуму і були затримані Є. Пронюк і В. Лісовий [19].

Рано долучився до поширення самвидаву В. Овсієнко. В 1967 році він вступає до Київського університету на українську філологію. В студентському середовищі тоді розповсюджувалися документи самвидаву, до рук В. Овсієнка потрапив щоденник В. Симоненка з віршами, які не публікувалися, фотокопія машинопису статті М. Брайчевського “Возз’єднання чи приєднання?”, фотовідбиток книжки закордонного видання “Історії русів” невідомого автора кінця XVIII століття. Весною 1968 року викладач англійської мови Ф. Слюсаренко передав В. Овсієнку фотокопію праці І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. В. Овсієнко за допомогою старенької фотокамери зробив шість відбитків праці й поширив серед своїх друзів. Пізніше, перебуваючи вже на другому курсі, зійшовся з В. Лісовим, який на той час був аспірантом філософії, через якого постійно отримував матеріали самвидаву. Ось як описує цю роботу В. Овсієнко: “З 1970 року через мої руки пройшли всі номери «Українського вісника», від першого до п’ятого. Щодо шостого – то вже окрема історія. Я тоді ще не знав, хто видає цей журнал. Значно пізніше стало відомо, що його редагував В’ячеслав Чорновіл. Була книжка Михайла Осадчого «Більмо» – про арешт та ув’язнення. То була річ надзвичайна за формою і змістом. Була глибока аналітична праця Євгена Сверстюка «Собор у риштованні» – з приводу роману Олеся Гончара «Собор». Менші статті Сверстюка «На мамине свято», «Остання сльоза» – про Шевченка. Велика стаття «Іван Котляревський сміється»” [22].

У Києві дотична до розповсюдження самвидаву В. Андрієвська, яка в 1962 – 1965 роках навчалася в аспірантурі при НДІ психології АН УРСР. Контактувала з А. Горською, родинами Світличних, Лісових, О. Заливахою, М. Коцюбинською, І. Дзюбою та ін. [26, 50].

У 1960 – 1970 роках В. Драбата спілкувалася з демократично налаштованою молоддю, поширювала самвидав. Деякі роботи В. Драбатої

також розходилися самвидавом, зокрема протестна заява Голові ВС УСРС із приводу засудження В. Мороза. Підтримувала контакт із О. Мешко [28].

Багато зробила для самвидаву дружина Ю. Бадзьо – С. Кириченко. Після арештів 1972 року розповсюджувала інформацію про політичні репресії в Україні, передавала на Захід позацензурні тексти, документи, співпрацювала з дисидентами Прибалтики, Москви, Закавказзя. У 1980 році їй вдалося вивезти з побачення з чоловіком нові вірші М. Руденка, а також передати збірку віршів В. Стуса “Палімпсести” до США [15].

На Київщині в м. Боярка розповсюдженням самвидаву займався І. Коваленко. У 1966 році з дружиною Іриною провели літературний вечір за участю шістдесятників Є. Сверстюка, В. Стуса, Н. Світличної, через що за ними було розпочато стеження. У 1965 році І. Коваленко познайомився з істориком-культурологом М. Кутинським, через якого отримував самвидав. Також М. Кутинський видрукував самвидавну збірку І. Коваленка “Червона калина” (1966), а згодом “Перлини”, “Недокошений луг”. Самвидав І. Коваленко зберігав у шафі в своєму домі, передруковував статті, давав читати своїм знайомим [8].

Популярною була Вишгородська група. У м. Вишгороді під Києвом із 1961 року на будівництві Київської ГЕС почав працювати В. Кондрюков. Там він здружився з В. Комашковим і О. Назаренком, через яких отримував і поширював самвидав. За спогадами В. Кондрюкова, майже весь самвидав надходив через В. Комашкова, який дружив із В. Чорноволом і жив з ним в одному бараці, але тиражуванням В. Комашков не займався. Виготовленням, друкуванням машинописних текстів, фоторепродукцією, плівками опікувалися В. Кондрюков і О. Назаренко.

О. Кондрюков зазначає: “Кількість самвидавної літератури, що проходила через наші руки, постійно збільшувалася. Ми з Назаренком уже не встигали не те, щоб прочитати її, а навіть перезняти на плівку. Олесь займався фотоплівками і виготовленням фоторепродукцій разом зі мною в моєму помешканні. Спочатку – у вагончику на Київській ГЕС, а пізніше – у моїй

квартирі. Часто мені самому доводилося сидіти ночами над виготовленням фоторепродукцій. До речі, фотозбільшувач ми придбали з Назаренком за спільні кошти. Та не могли впоратися з напливом інформації. Виникла потреба знайти друкарку. Коли я домовився з Філатовою Ларисою (дружина Миколи Савченка), то передав їй друкарську машинку, принесену Олесем. Спочатку Лариса відмовлялася від грошей за друкування. Та коли я сказав, що це їй може знадобитися для захисту, на випадок провалу – скажеш: «Працювала заради грошей», тоді погодилася. За кожний друкований аркуш платили 20 копійок» [16].

До арешту у вересні 1968 р. через їх руки пройшло багато матеріалів самвидаву: “З приводу процесу над Погружальським”, “Лихо з розуму” В. Чорновола, “Інтернаціоналізм чи русифікація?” І. Дзюби, Джилас, Донцов і багато іншого. До цієї групи також входили О. Дробаха, В. Карпенко, який працював майстром на будові, Б. Дирів, В. Гедзь, робітники П. Йордан та І. Гончар із с. Гаврилівка [21].

Самвидав у Львові та Львівській області. У Львові з 1962 року самвидавною діяльністю займався новоутворений клуб творчої молоді “Пролісок”. До цього клубу входили психолог М. Горинь і його брат мистецтвознавець Б. Горинь, студент історичного факультету І. Гель, викладач М. Осадчий, художниця С. Шабатура, поети Г. Чубай, Ігор та Ірина Калинці та інші. Керував клубом М. Косів. Члени львівського клубу були рішуче налаштовані проти радянської влади і були схильні до підпільної боротьби, однак І. Світличному вдалося переконати львівських колег у тому, що боротьба словом у даних умовах буде набагато ефективнішою. З цього моменту поширенню самвидаву надається пріоритетне значення, як засобу боротьби за незалежність [26, 297].

У Львові поширенням самвидаву активно займалися брати М. і Б. Горині. У 1961 році вони познайомилися з І. Світличним, І. Драчем, М. Вінграновським, Є. Сверстюком, дещо пізніше з І. Дзюбою, з якими зав’язалися тісні стосунки. Для активізації тагуртування творчої молоді Львова було створено клуб

“Пролісок”, який очолив М. Косів. Окрім вищезгаданих осіб, участь у клубі брали І. Калинець, І. Калинець, Л. Крушельницька, Б. Козак та багато інших (близько 50 осіб). Було встановлено зв’язки з подібними клубами в Києві, Харкові, Дніпропетровську.

М. Горинь згадує: “Ми організували друк статей. Були в нас друкарські машинки. За нами гебісти постійно слідкували. Ми відчували і дуже добре знали, що нас можуть посадити... Друкували на машинці і в фотокопіях матеріали, статті, вірші і поширювали серед людей. Ми розповсюджували не тільки статті, а й вірші Івана Драча, Миколи Вінграновського, Ліни Костенко, Василя Симоненка, Бориса Мамайсура, російських поетів теж. Ця видавнича діяльність була дуже об’ємною і пов’язана зі значними витратами на папір” [11].

У Львові загалом було створено центр, де розмножували тексти українського самвидаву. Для підтримки роботи центру виділялися власні кошти (близько 20 карбованців щомісяця). За ці гроші купувався фотопапір, друкарський папір й, нарешті, самі друкарські машинки. Під кінець 1964 року в центрі було п’ять друкарських машинок [6].

І. Гель, будучи студентом-вечірником історичного факультету Львівського університету, потоваришував із Є. Наконечним (політв’язнем), О. Ільчишиним, Л. Попадюк, П. Проциком. Ці люди мали доступ до самвидавних матеріалів – поетичних циклів і тоненьких збірок Л. Костенко, В. Симоненка, М. Вінграновського, І. Драча тощо. І. Гель передавав ці збірки своїм співробітникам на заводі кінескопів: М. Гаталі (з яким особливо близько почав товаришувати з 1962 року), М. Черибі та іншим.

Попит на заборонену літературу різко зростає у Львові в 1963 році, збільшується і кількість самвидаву, що потрапляла до міста. І. Гель згадує, що “все, що я приносив на завод, швидко розходилося, а тиражування не було”[10]. Зібравшись утрюх, М. Гатала, М. Чериба та І. Гель вирішили організувати передрук матеріалів самвидаву. Для цього М. Гатала у Ленінграді придбав друкарську машинку, яку завезли до тітки М. Чериби, яка проживала на Лівандівці. За спогадами І. Геля, процес тиражування документів відбувався

наступним чином: “Матеріали самвидаву я отримував в університеті, куди ходив на вечірні лекції, або в Музеї українського мистецтва (тепер Національний), де В. Свенціцька, М. Батіг та інші у відповідні дні читали лекції з мистецтвознавства. В університеті матеріали я отримував від Л. Попадюк, П. Процика, Є. Наконечного, О. Ільчишина, а в Музей приходили М. Зваричевська, М. і Б. Горині, В. Байдак. Отримане ранком я віз на завод, передавав Мар’яну або Михайлові разом із купою різних креслень під час «виробничих» зустрічей. А вони вже несли на Лівандівку, де Наталя передруковувала... Після завершення роботи починався зворотний маршрут матеріалів та обмін – бартер на нові. Так, у Львові виникла ще одна група, яка друкувала та поширювала самвидав, і її ядром був Мар’ян Гатала”[10]. Також М. Гатала і М. Черіба спроектували та виготовили ротатор, який згодом їм вдалося запустити. Однак через нестачу восківки, яка була предметом суворої звітності, від ідеї його використання довелося відмовитися [10].

Розповсюджував самвидав на Львівщині також В. Курило, який був знайомий із М. Плахотнюком та І. Гончаром. Він мав друкарську машинку, на якій передруковував самвидавні матеріали, а збирав і поширював інформацію про переслідування священників, руйнування церков і пам’ятників. Упорядкував машинописну збірку матеріалів під назвою “Прометей” зі своїми віршами та автобіографічним нарисом, а також праці Ю. Клена, С. Галицького, О. Кузьми. Під час арешту у нього було вилучено працю І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, М. Брайчевського “Возз’єднання чи приєднання?”, Є. Сверстюка “З приводу процесу над Погружальським”, “Остання сльоза”, В. Мороза “Серед снігів”, В. Чорновола “Лихо з розуму”, “Шістдесят шість відповідей інтернаціоналістові”, Юрія Клена “Прокляті роки”, “Листопадові дні” та ін. [18].

М. Зваричевську, яка після закінчення українського відділення філологічного факультету Львівського університету в 1961 році залишилася працювати в науковій бібліотеці цієї установи, було притягнуто за самвидавну діяльність до кримінальної відповідальності та засуджено до восьми місяців позбавлення волі [26, 247].

Проживаючи в м. Бориславі Львівської області, на початку 1970-х років Кузьма Дасів друкував у себе вдома листівки, за виготовлення і розповсюдження статті “50 років радянської влади на Україні” заарештований у 1973 році [26, 194].

Самвидав у м. Дніпропетровську та Дніпропетровській області займає третє після Києва та Львова місце за розповсюдженням. П. Розумний, викладач англійської мови, який познайомився з Є. Сверстюком, коли працював учителем у м. Почаєві Тернопільської області, протягом 1959 – 1960 років. Пізніше переїхав до с. Солоне на Дніпропетровщині, де познайомився з І. Сокульським, приблизно 1965 року. П. Розумний підтримував із ними постійний зв'язок, часто відвідував, також брав у І. Сокульського друкарську машинку, передруковував на ній твори українського самвидаву. В 1966 році П. Розумний переїжджає працювати до с. Піщаний Брід на Кіровоградщині. В інтерв'ю В. Овсієнку П. Розумний зазначав, що друкував твори Є. Сверстюка: “Іван Котляревський сміється” та багато інших. В друкарську машинку закладав лише по чотири примірники, бо машинка тонкий папір погано відбивала. Перших два відбитки більш-менш, а третій-четвертий зовсім погані були, але можна було читати. Восени 1968 року взявся передруковувати працю І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” і передрукував три закладки по чотири примірники, всього – 12 копій. 10 примірників передав І. Сокульському, а два залишив собі. Це робота тривала до арешту І. Сокульського в 1969 році. Матеріали постачав як Є. Сверстюк, так і І. Сокульський [23].

Сам І. Сокульський також досить активно займався тиражуванням і поширенням самвидаву. Під час арешту 1969 року в нього було вилучено кілька статей: “Виступ П. Григоренка на захист кримських татар”, “Сучасний стан радянської економіки” академіка Аганбеняна та інші. Основною працею, за яку І. Сокульського засуджено, був “Лист творчої молоді Дніпропетровська”. Допомігав розповсюджувати листа Микола Кульчинський, якого теж було заарештовано в 1969 році та засуджено [27].

На Дніпропетровщині долучався також до самвидавної праці О. Завгородній, який поширював “Щоденник” В. Симоненка, “З приводу процесу над Погружальським Є. Сверстюка та інші статті. Матеріали самвидаву отримував, імовірно, через І. Сокульського, з яким познайомився 1963 році, навчаючись на українському відділенні філологічного факультету Дніпропетровського університету [12].

Також на Дніпропетровщині сприяв поширенню самвидаву М. Береславський. У 1969 році його було засуджено на два з половиною роки позбавлення волі за спробу самоспалення на знак протесту проти русифікації України. Після звільнення 1971 року співпрацював із самвидавними журналами “Український вісник”, “Пороги”, “Монастирський острів”. М. Береславський постійно підтримував зв’язки з Й. Терелею, Н. Світличною, В. Калиниченком, П. Рубаном. Також радіо “Свобода” передавало його статті “Хто винен?”, “Куди йдемо?”, “Мовні проблеми слід вирішувати справедливо”, “Хто і як встановляв радянську владу в Україні” та ін. [7].

Самвидав у м. Донецьку також активно розходився, зокрема ним опікувався І. Сук, який працював у Донецькому медінституті. За спогадами Б. Васильченка, І. Сук у 1965 році познайомив його із твором І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, який у самвидаві “ходив” по Донецьку. Ще раніше ми читали видрукувану у США доповідь М. С. Хрущова на XX з’їзді КПРС про культ особи Сталіна, яка в СРСР не публікувалася [9].

Самвидавом у м. Харкові, а також правозахисною діяльністю займався Г. Алтунян – інженер-радіотехнік, викладач військової академії, який був заарештований 11 червня 1969 року та засуджений до трьох років таборів загального режиму. Після звільнення в 1972 році повернувся до попередньої діяльності, за що був повторно заарештований та засуджений 31 березня 1981 року. Харківським обласним судом за ст. 62 ч. 1 КК УРСР на сім років позбавлення волі в таборах суворого режиму та п’ять років заслання [26, 46].

Самвидав у м. Одесі був явищем поширеним, зокрема активно розповсюджував власні статті з історії національного питання в Російській

імперії та СРСР В. Барладяну-Бирладник під псевдонімом Ян Друбало. Підтримував він дружні зв'язки з багатьма дисидентами, зокрема з Н. Строкатою-Караванською. У грудні 1976 року В. Барладяну-Бирладник передав керівникові Української гельсінської групи М. Руденку копію своєї заяви на ім'я прокурора Одеської області з протестом проти переслідувань за національними мотивами, а також статтю “До людей доброї волі” й автобіографічний нарис “А як же інакше?”. Російський текст нарису в 1977 році був опублікований у Парижі, друге видання – у книжці “Лихо з розуму” (1979), також допомагав розповсюджувати матеріали УГГ [3].

Поширенням самвидаву в Одесі займалися В. Барсуківський та О. Різников. У 1958 році вони разом виготовили та розповсюдили в Одесі та Кіровограді листівки, спрямовані проти “диктаторської політики комуністів”. Також виготовили 10 копій праці І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, поширювали “Український вісник”, а також статті В. Мороза, С. Караванського, В. Чорновола, вірші В. Стуса, І. Калинця, Л. Костенко, М. Вінграновського [26, 70].

На сьогодні відомо, що самвидав поширювався у містах Тернополі, Умані, Городенці, зокрема у Тернополі самвидавом займався Левко Горохівський. У 1966 – 1969 роках розповсюджував працю І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” та інші матеріали [25, 164]. К. Матвіюк, працюючи з 1967 року в Уманському технікумі механізації сільського господарства, разом із Б. Чорномазом розмножували й поширювали працю І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, М. Брайчевського “Приєднання чи возз'єднання?” та ін. Товаришував із колишньою секретаркою М. Грушевського Н. Суровцовою, у будинку якої бували дисиденти з Києва, Львова, Москви [26, 420].

У м. Городенка Івано-Франківської області поширенням самвидаву займалися Р. Гайдук та М. Гамула, яких було заарештовано в березні 1974 року [26, 127].

Також на Івано-Франківщині поширенням самвидаву займався В. Долішній. Працюючи у газовому господарстві обласного центру, багато їздив

у зв'язку з роботою. Поширював документи самвидаву, зокрема “Інтернаціоналізм чи русифікацію?” І. Дзюби, вів просвітницьку діяльність [26, 214].

Основний обсяг позацензурних матеріалів у 1960 – 1980-х роках був вивезений на Захід конкретними групами людей – їх можна згрупувати за напрямками вивезення інформації. Таких напрямів виокремимо п'ять: 1) чехословацький; 2) канадський (через канадських комуністів); 3) московський напрям; 4) копенгагенський (через моряків); 5) поодинокі випадки перевезень (спортсмени, іноземці та ін.).

Найбільше інформації маємо про чехословацький напрям розповсюдження самвидаву, що здійснювали словацькі українці, які проживали в Пряшеві. До них належать П. Мурашко, Г. Коцур (Коцурова) і Ю. Бача, які 1972 році були заарештовані чехословацьким КДБ і засуджені до різних термінів ув'язнення. Г. Коцурову засудили на термін, який вона провела за ґратами до суду [5].

Найактивнішим у цій групі був П. Мурашко. За спогадами Ю. Бачі, колишній його студент, а на той час докторант, П. Мурашко зміг організувати регулярну співпрацю з українськими дисидентами. “Спочатку йшлося про окремі матеріали (статтю І. Дзюби «Шевченко і Петефі» та інші статті, вірш Д. Павличка «Молитва» та вірші інших авторів, картину О. Заливахи “Шевченко” тощо), які Павло привозив у Пряшів. Пізніше ядром «співпраці» було перевезення мікрофільмів із матеріалами «Українського вісника» та іншими подібними матеріалами, які передавалися у Пряшів з метою передачі їх на Захід” [5]. Записи про невдалу спробу перевезення інформації П. Мурашком у Чехословаччину є і в архівах КДБ. Так, 13 грудня 1965 року його затримали на залізничній станції Чоп і вилучили в нього кілька самвидавних матеріалів: “Інтернаціоналізм чи русифікація?” І. Дзюби, “З приводу процесу над Погружальським” Є. Сверстюка, а також листування В. Лобка з Максимом Рильським. Документи були знайдені під натільною білизною. За свою діяльність П. Мурашко був засуджений на шість із половиною років ув'язнення,

відсидів три з половиною роки, а після звільнення жив постійно під тиском служби безпеки [20].

Г. Коцур (в архівах КДБ Коцурова) – також колишня студентка Ю. Бачі. Активно здійснювала перевезення інформації з Києва, де тоді навчалася. Вона була знайома з І. Світличним, М. Плахотнюком, З. Антонюком. Отримувала від них позацензурні твори Є. Сверстюка, М. Осадчого, І. Калинця, В. Стуса, окремі числа “Українського вісника” та перевозила їх до Чехословаччини [1]. Від В. Чорновола номер “Українського вісника” потрапляв до А. Пашко, передавався журналістці Л. Шереметьєвій, фотографувався Я. Кендзьором, а вже плівки потрапляли до Г. Коцур. Їдучи до батьків у Пряшів, вона брала з собою небезпечну плівку, яку потім передавали в Прагу, звідти – у Мюнхен, ще далі – у Париж, США [4, 25]. Згодом плівки вона отримувала від сестри В. Чорновола Валентини Чорновіл [4, 48]. Г. Коцур також була причетна до передачі “Більма” М. Осадчого на Захід [14]. У власних спогадах вона зазначає, що не тільки вивозила з України самвидав, а і привозила та розповсюджувала тут твори зарубіжних авторів: Камю, Метерлінка, Кафки, Фрейда, Юнга та ін. [17].

Ю. Бача, майбутній професор Пряшівського університету, у 1959 році був направлений в аспірантуру в Київ, яку успішно закінчив. Активно перевезенням самвидаву не займався до 1966 року. 26 травня цього року на науковій конференції в Ужгороді до Ю. Бачі підійшов Г. Аврахов і запропонував почитати цікаву книжечку. Оскільки часу читати її не було, то Ю. Бача попросив взяти її з собою (про зміст книжки він не здогадувався) і вже тільки вдома зрозумів, що то була за книжка. Так за кордон потрапив текст книжки Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Спочатку цю книгу читали в Пряшеві, потім П. Мурашко повіз рукопис до Праги, де за кошти його і Ю. Бачі було передруковано рукопис. Передруком займалася родичка Лесі Українки, можливо, це була її сестра, Оксана Косач-Шимановська, близька до кола Зіни Генрик-Березовської [4]. Потім було вирішено переправити цей рукопис до Америки. Влітку того ж року до родини Баботових у Пряшів приїхав гість із

Америки Іван Петрусь [5]. Він погодився перевезти рукопис і занести за вказаною адресою. Було домовлено, якщо все буде гаразд, то надішле листівку з таким змістом: “Все добре, погода була чудова, додому добрався нормально”. Ця листівка згодом надійшла. Але чи справді праця І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” друкувалася в Європі і в Америці саме з цього рукопису, ще не доведено. За цей епізод Ю. Бача в 1972 році був засуджений на три роки ув’язнення, відбув половину [4, 152].

Також відомо, що 3 липня 1967 року при виїзді з СРСР у Чехословаччину була затримана З. Генік-Березовська. При обшуку в неї вилучено рукописи та машинописні тексти статей, літературні твори та фотографії [2, 84].

Другий напрям розповсюдження самвидаву – канадський, через українських комуністів. Це був надійний і перевірений спосіб перевезення інформації. В ті часи делегації комуністів із Канади часто приїздили в Україну на курси української мови. За свідченнями О. Зінкевича, інколи вдавалося включати в ці делегації “своїх” людей. Саме вони зібрану інформацію ховали у валізи комуністів – їх на митниці майже не перевіряли. Але потім була проблема, як ті плівки у них забрати [14]. Одним із перших таку спробу зробив слухач Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, член Комуністичної партії Канади, канадський громадянин, українець за походженням І. Коляска. Влітку 1965 року за допомогою своїх соратників С. Мащевича і Д. Голоско він намагався вивезти заховані в тайниках документи і праці, які найбільш яскраво характеризували процес русифікації України [2, 83]. Однак працівники КДБ розкрили схованку та конфіскували документи, а І. Коляска був висланий за межі СРСР за підривну діяльність.

За кордон до Мюнхена неопубліковану збірку поезій В. Симоненка передав один з його найближчих друзів А. Перепадя. Ця збірка, надрукована на цигарковому папері, потрапила до І. Кошелівця та була видрукована окремою книжкою “Берег Чекань”. Працівники КДБ підозрювали в цьому І. Світличного, однак згодом на допити викликали і А. Перепадю [26, 494].

Після перевезення нелегальними способами творів з України (“Щоденник” В. Симоненка, “Лихо з розуму” та “Український вісник” В. Чорновола та ін.) видавництво “Смолоскип” розпочало спеціальну роботу в цьому напрямі. Вперше в 1970 році до України було направлено для цієї роботи зв’язкового – Н. Воляник з Клівленда. Н. Воляник вдалося зустрітися з В. Чорноволем, О. Антонів, А. Пашко, М. Осадчим, Калинцями у Львові, А. Горською, Г. Севрук та іншими в Києві. Вперше за кордон було вивезено фотознімки учасників львівського дисидентського середовища, книжку М. Осадчого “Більмо”, репродукції неофіційних картин Г. Севрук, деякі речі А. Горської. Задля підготовки зв’язкових видавництвом “Смолоскип” було організовано спеціальні курси, які очолив П. Фединський. У межах цього курсу вивчалася тогочасна ситуація в Україні, творчість шістдесятників, а також моделі поведінки на випадок арешту. Ці курси пройшло близько десяти осіб.

Б. Колос із Торонто вивіз з України спогади Д. Шумука та багато інших матеріалів, Ю. Саєвич з Вашингтону – твори й колекцію фотографій М. Руденка, спогади учасника й співорганізатора Норильського повстання Є. Грицяка; учителька Г. Пісецька з Балтимору вивезла кістки зі зруйнованих могил січових стрільців у Тернополі [26, 249].

У Москві у 1960 – 1980-х роках минулого століття також сформувався потужний дисидентський рух, у якого були свої канали перевезення інформації за кордон. Досить часто твори українських дисидентів перекладалися російською мовою, потрапляли через Москву за кордон, там ще раз перекладалися українською і друкувалися. Багато допомагала українським дисидентам російська правозахисниця Л. Богораз. Вона переклала велику кількість документів українського самвидаву перед відправленням за кордон. Також вивезла інформацію про сховок із журналом “Український вісник”, що був підготовлений С. Хмарою, В. і О. Шевченками [26, 82].

Інший спосіб перевезення інформації – морем, за посередництвом українських моряків. За свідченнями О. Зінкевича, у Копенгагені мали перевірений пункт. У парку був сховок, а також кілька дерев, на яких зв’язковий

моряк викарбовував сигнал і залишав флягу з інформацією у схованці. Цим способом в основному переправлялися матеріали Української гельсінської групи.

Також передавали матеріали за кордон і українські спортсмени. “Ми на Заході почали боротьбу за окрему, самостійну участь України в Олімпійських іграх. Ця боротьба була також прикриттям для отримання самвидаву, який перевозили на Захід спортсмени. Я, особисто, як член Міжнародної спортивної преси з осідком в Італії, без проблем отримував пресову акредитацію. Так я або наші однодумці мали пресові акредитації на Олімпійських іграх у Мехіко, Мельбурні, Римі, Монреалі, Мюнхені, Лос-Анджелесі, на універсиадах у Японії, в Едмонтоні, на різних міжнародних спортивних змаганнях, – це давало нам змогу зустрічатися зі спортсменами і отримували від них самвидав”, – розповідає О. Зінкевич [14].

Теж було багато несистематичних спроб перевезення самвидаву. Так, за спробу вивезення інформації з СРСР були вислані з країни громадяни США Хартсоу і Фей, громадянин ФРН – Лерхбаумер, громадянин Ізраїлю – Аксельрод та багато інших [2]. Уже згадуване видавництво “Смолоскип” зрідка отримувало самвидав через Болгарію, де за допомогою О. Бердника і його доброго приятеля було встановлено контакт із болгарськими підпільниками, які працювали на митниці і переносили самвидав повз усі митні контролі [14].

Отже, один з основних висновків, що випливає з викладеного, – процес передачі за кордон інформації не був хаотичним. І чехословацька група, і канадці, і моряки, і спортсмени – усі діяли за відпрацьованою схемою, у досить конспіративних умовах. Процес перевезення за кордон інформації про Україну мав свою мету: розповісти правду про стан нашої держави в складі СРСР.

Другий висновок: фактично, перевезення українського самвидаву за кордон – це автономний український процес. Здавалося б, у тих умовах мала б бути налагоджена тісна співпраця з російськими дисидентами (дружба народів, Москва – центр культури СРСР і т.д.), але цього не сталося. Більш тісна співпраця була в сфері захисту загальнолюдських прав (Гельсінські групи).

Український самвидав творився українцями в Україні і передавався на Захід безпосередньо через сусідні країни, зокрема Чехословаччину, Болгарію.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бажан О. “Самвидав” як засіб поширення об’єктивної інформації про Україну в 60-80-х роках // З недалекого минулого “З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ №1/2 (6/7). – 1998. – С. 357–365.
2. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (др. пол. 50-х-80-ті рр. ХХ ст.) / НАН України; Ін-т історії України. – К. : Рідний край, 2000. – 616 с.
3. Барладяну-Бирладник Василь // Музей дисидентського руху. Режим доступу: <http://www.khpg.org/archive/en/index.php?id=1113843645> (25.10.10).
4. Бача Ю. Вибрані твори: публіцистика і літературознавство / Юрій Бача ; [передм. В. Любимова. Редактор О. Козоріз]. – Ужгород : Мистецька Лінія, 2008. – 592 с.
5. Бача Ю. За Україну також боролися українці Чехословаччини // Дукля. Літературно-мистецький та публіцистичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 72–74.
6. Бердиховська Б., Гнатюк О. Бунт покоління: Розмови з укр. інтелектуалами / Роксана Харчук (пер. з пол. та літ. ред.). – К. : Дух і літера, 2004. – 332 с.
7. Береславський Микола // Музей дисидентського руху– Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113844193> (12.11.10).
8. Білокінь С., Кириленко М. Шістдесятник Іван Коваленко: Біографічний нарис // Збірник “Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика”.– 2004. – Вип.7. – С. 422–443.
9. Васильченко Борис // Музей дисидентського руху. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1241882318> (02.02.2010).
10. Гатала Мар’ян [Електронний ресурс] // Музей дисидентського руху. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1284583590> (18.03.10).
11. Горинь Михайло [Електронний ресурс] // Музей дисидентського руху. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1222015125>.

- 12.Завгородній В. Про себе // Борисфен. – 1992. - № 7. – С. 4
- 13.Завойський Володимир [Електронний ресурс] / Музей дисидентського руху. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1236959427> (16.04.10).
- 14.Зінкевич О. Як діставався “самвидав” на Захід // Український самвидав. Інформаційний бюлетень Музею-архіву українського самвидаву МБФ “Смолоскип”. – 2003. – № 2–3 (6–7). – Червень, 2003.
- 15.Кириченко Світлана [Електронний ресурс] / Музей дисидентського руху. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113912239> (11.04.10).
- 16.Кондрюков Василь [Електронний ресурс] / Музей дисидентського руху. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1183726559>
- 17.Коцур Г. Валерій Ілля у моїй пам’яті [Текст] / Г. Коцур // Дукля. Літературно-мистецький та публіцистичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 51–58.
- 18.Курило Василь [Електронний ресурс] // Музей дисидентського руху. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1121316223> (1.11.10).
- 19.Лісовий Василь [Електронний ресурс] / Музей дисидентського руху. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1281364212> (14.02.10).
- 20.Мурашко Т. Державна безпека колишньої Чехословаччини і українців Павло Мурашко // Дукля. Літературно-мистецький та публіцистичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 61–64.
- 21.Назаренко Олесь [Електронний ресурс] / Музей дисидентського руху. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1186431423> (24.05.10).
- 22.Овсієнко Василь [Електронний ресурс] / Музей дисидентського руху. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1121367589> (03.04.10).
- 23.Розумний Петро [Електронний ресурс] // Музей дисидентського руху і. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1135976930> (02.11.10).
- 24.Русин Іван [Електронний ресурс] // Музей дисидентського руху. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1186168371> (15.11.10).
- 25.Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940 – 1980-х років. – К. : КМ Academia, 1999. – 324 с.

26. Рух опору в Україні: 1960-1990. Енциклопедичний довідник / Передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. – К. : Смолоскип, 2010. – 804 с.
27. Сокульський Іван [Електронний ресурс] // Музей дисидентського руху. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113997845>(28.07.10).
28. Цимбал В. Не забуваймо Валентину Драбату // Ми – в історії: Збірник. – К. : Спадщина, 1998. – С. 179–184.

REFERENCES

1. Bazhan O. “Samvydav” yak zasib poshyrennya ob"yektyvnoyi informatsiyi pro Ukrainu v 60-80-kh rokakh // Z nedalekoho mynuloho “Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-K • HB №1/2 (6/7). – 1998. – С. 357 – 365. [in Ukrainian].
2. Bazhan O. H., Danylyuk YU. Z. Opozytsiya v Ukraini (dr. pol. 50-kh-80-ti rr. KHKH st.) / NAN Ukrainy; In-t istoriyi Ukrainy. – K. : Ridnyy kray, 2000. – 616 s. [in Ukrainian].
3. Barladyanu-Byrladnyk Vasyly' // Muzey dysyident • s'koho rukhu. Rezhym dostupu: <http://www.khpg.org/archive/en/index.php?id=1113843645> (25.10.10). [in Ukrainian].
4. Bacha YU. Vybrani tvory: publitsystyka i literaturoznavstvo / Yuriy Bacha ; [peredm. V. Lyubymova. Redaktor O. Kozoriz]. – Uzhhorod : Mystets'ka Liniya, 2008. – 592 s. [in Ukrainian].
5. Bacha YU. Za Ukrainu takozh borolysya ukrayintsi Chekhoslovachchyny // Duklya. Literaturno-mystets'kyi ta publitsystychnyy zhurnal. – 2007. – № 3. – С. 72 – 74. [in Ukrainian].
6. Berdykhovs'ka B., Hnatyuk O. Bunt pokolinnya: Rozmovy z ukr. intelektualamy / Roksana Kharchuk (per. z pol. ta lit. red.). – K. : Dukh i litera, 2004. – 332 s. [in Ukrainian].
7. Bereslavs'kyi Mykola // Muzey dysyident • s'koho rukhu – Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113844193> (12.11.10). [in Ukrainian].

8. Bilokin' S., Kyrylenko M. Shistdesyatnyk Ivan Kovalenko: Biohrafichnyy narys // Zbirnyk "Ukrayina KHKH st.: Kul'tura, ideolohiya, polityka" . - 2004. - Vyp.7. - S. 422 - 443. [in Ukrainian].
9. Vasylychenko Borys // Muzey dysydent • s'koho rukhu. - Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1241882318> (02.02.2010). [in Ukrainian].
10. Hatala Mar"yan [Elektronnyy resurs] // Muzey dysydent • s'koho rukhu. - Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1284583590> (18.03.10). [in Ukrainian].
11. Horyn' Mykhaylo [Elektronnyy resurs] // Muzey dysydent • s'koho rukhu. - Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1222015125>. [in Ukrainian].
12. Zavhorodniy V. Pro sebe // Borys fen. - 1992. - № 7. - S. 4 [in Ukrainian].
13. Zavoy's'ky Volodymyr [Elektronnyy resurs] / Muzey dysydent • s'koho rukhu. - Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1236959427> (16.04.10). [in Ukrainian].
14. Zinkevych O. Yak distavavsya "samvydav" na Zakhid // Ukrayins'ky samvydav. Informatsiynyy byuleten' Muzeyu-arkhivu ukrayins'koho samvydav MBF "Smoloskyp" . - 2003. - № 2 - 3 (6 - 7). - Cherven', 2003. [in Ukrainian].
15. Kyrychenko Svitlana [Elektronnyy resurs] / Muzey dysydent • s'koho rukhu. - Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113912239> (11.04.10). [in Ukrainian].
16. Kondryukov Vasyly' [Elektronnyy resurs] / Muzey dysydent • s'koho rukhu. - Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1183726559> [in Ukrainian].
17. Kotsur H. Valeriy Illya u moyiy pam"yati [Tekst] / H. Kotsur // Duklya. Literaturno-mystets'kyi ta publitsystychnyy zhurnal. - 2007. - № 4. - S. 51 - 58. [in Ukrainian].

18. Kurylo Vasyl' [Elektronnyy resurs] // Muzey dysydent • s'koho rukhu. -
Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1121316223> (1.11.10).
[in Ukrainian].
19. Lisovyy Vasyl' [Elektronnyy resurs] / Muzey dysydent • s'koho rukhu. -
Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1281364212> (14.02.10).
[in Ukrainian].
20. Murashko T. Derzhavna bezpeka kolyshn'oyi Chekhoslovachchyny i ukrayinets'
Pavlo Murashko // Duklya. Literaturno-mystets'kyi ta publitsystychnyy zhurnal.
- 2007. - № 1. - S. 61 - 64. [in Ukrainian].
21. Nazarenko Oles' [Elektronnyy resurs] / Muzey dysydent • s'koho rukhu. -
Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1186431423> (24.05.10).
[in Ukrainian].
22. Ovsiyenko Vasyl' [Elektronnyy resurs] / Muzey dysydent • s'koho rukhu. -
Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1121367589> (03.04.10).
[in Ukrainian].
23. Rozumnyy Petro [Elektronnyy resurs] // Muzey dysydent • s'koho rukhu i. -
Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1135976930> (02.11.10).
[in Ukrainian].
24. Rusyn Ivan [Elektronnyy resurs] // Muzey dysydent • s'koho rukhu. - Rezhym
dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1186168371> (15.11.10). [in
Ukrainian].
25. Rusnachenko A. Rozumom i sertsem. Ukrayins'ka suspil'no-politychna dumka
1940 - 1980-kh rokiv. - K. : KM Academia, 1999. - 324 s. [in Ukrainian].
26. Rukh oporu v Ukrayini: 1960-1990. Entsyklopedychnyy dovidnyk / Peredm.
Osypa Zinkevycha, Olesya Obertasa. - K. : Smoloskyp, 2010. - 804 s. [in
Ukrainian].
27. Sokul's'kyi Ivan [Elektronnyy resurs] // Muzey dysydent • s'koho rukhu. -
Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113997845>(28.07.10).
[in Ukrainian].

28. Tsybal V. Ne zabuvaymo Valentynu Drabatu // My – v istoriyi: Zbirnyk. – K. : Spadshchyna, 1998. – S. 179 – 184. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 24.05.2018 р.

Прийнята до друку 01.06.2018 р.